

жолы бойындағы елдермен бірлесіп, маңызды ғылыми-зерттеу және дамыту бағдарламасын іске қосты. Бағдарламаның негізгі мақсаттары мәдени мұраны қорғау және насихаттау, археологиялық ескерткіштерді зерттеу және картаға түсіру, сондай-ақ осы саладағы халықаралық ынтымақтастықты нығайту болды. Бұл іс-шаралар түркі тарихын еуропалықтардың түсінуі мен дамуына ықпал етті.

ЮНЕСКО-ның күш-жігері Қазақстан сияқты елдерге Жібек жолының мәдени, тарихи және экономикалық құндылығын ашуға және оны бүкіл әлемге насихаттауға мүмкіндік берді. Осы тұрғыдан алғанда, біз Жібек жолы тек Қазақстан халқы үшін ғана емес, сонымен қатар бүкіл адамзат үшін мәдени және рухани мұра қалдырды деп санаймыз.

Олай болса, ежелгі заманнан бері Жібек жолы Шығыс пен Батысты байланыстыратын ең маңызды өркениеттік жолдардың бірі болып келді, сауда, мәдениет, рухани алмасудың негізі болды. Бұл тарихи жол адамзаттың дамуына терең әсер етіп қана қоймай, сонымен қатар Қазақстан үшін экономикалық, мәдени және саяси маңызға ие болды. Қазақ даласының айтарлықтай бөлігі Жібек жолы бойымен өтіп, Қазақстанның тарихи дамуына, аймақтық ықпалына және халықаралық қатынастарына жаңа серпін берді.

Бүгінде Қазақстан темір жолдары елдің жаһандық өсуіне үлес қосып, Жібек жолының рөлін жаңа деңгейге көтереді. Әлемдік деңгейде көлік халықаралық сауданың маңызды құрамдас бөлігіне айналды. Жібек жолы транзиттік көлік байланыстарының бастамасын белгілеп, әлемді байланыстыратын әлемдегі алғашқы көпірге айналды.

Тарихтың тереңінен басталған бұл қасиетті керуен жолы - әртүрлі мәдениеттер тоғысқан мәдениет көпірі, бір дәуірдің алтын қазынасы, адамзат тарихындағы ынтымақтастық пен өзара түсіністіктің ұлы символы. Барлық қошемет пен құрмет, бүкіл өркениеттік тәжірибе мен ұлы мұра - осы Ұлы Жібек жолының еншісіне тиесілі.

Өткенді зерделеп, оның тарихына үңіліп және оны түсіну, сол асыл мұраны келер ұрпаққа жеткізу - баршамыздың қасиетті борышымыз!

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Байпақов К. Қазақстанның ежелгі қалалары. - Алматы: Аруна Ltd, 2007. - 384 б.
2. Байпақов К., Нұржанов А. Ұлы Жібек жолы және ортағасырлық Қазақстан. - Алматы: Қазақстан, 1992. - 198 б.
3. Байпақов К.М. Средневековые города Казахстана Казахстана на Великом Шелковом пути. - Алматы, 1998. - 494 б.
4. Гумилев Л.Н. Древние Тюрки. - Москва, 1967. - 314 б.

ШӘКЕН САРЫҰЛЫ (АБДУЛЛА БҰХАРИ): ӨМІРІ МЕН ҚЫЗМЕТІ

Бекенов С.М.

Ғылыми жетекшісі: т.ғ.д., профессор Қ.Ж. Нұрбай
С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті
e-mail: bsaiambek@gmail.com
Астана қ.

Шәкен Сарыұлы, яғни Абдулла Әл-Бұхари - қазақ тарихында ерекше және сирек кездесетін тағдыр иесі. Ол тек туған жерінде емес, шет елде - Сауд Арабиясында - маңызды, жоғары лауазымды қызметтерге жеткен қазақ болған. Оның өмірі - ұлттық тамыр мен халықаралық аренадағы табыс арасындағы көпір. Бұл тұлғаның тарихы, мұрасы және оны бүгінгі қазақ қоғамы қалай бағалайтыны - ұрпақтар үшін рух берер үлгі. Қазіргі жаһандану, миграция және мәдени алмасудың заманы - Шәкеннің өмірі маңызды сабақ береді: ұлттық сананы сақтай отырып, әлемдік қоғамда табысқа жетуге болады.

Мақалада мына мақсаттар көзделеді:

1. Шәкен Сарыұлының өмір жолын жан-жақты ашу (балалық, жас-өспірімдік, шетелдегі кезеңдері, әкімшілік қызметі).
2. Ол атқарған қызметтің - саяси, әкімшілік, әскери - тарихи рөлін талдау.
3. Оның дінге, қажылыққа, ислам әлеміндегі беделге қосқан үлесін көрсету.
4. Шәкеннің мұрасының бүгінгі Қазақстан мен түркі әлемі үшін маңызын бағалау.
5. Ұрпаққа бағыт-бағдар беру, рухани және патриотикалық мағынада оның өмірінен сабақ алу.

Шәкен Сарыұлы 1927 жылы Қытайдың Алтай аймағында, Шіңгіл ауданында дүниеге келген. Ол Керей руының Сарбас тармағына жатады. Жас кезінде (13 жасында) саудагерге сатылып, кейін 1941 жылы Сауд Арабиясына көшіп, сол жерде өмірін түбегейлі өзгертеді. Ол әскери және әкімшілік қызметке араласып, Мекке қаласының әкімі қызметіне дейін көтеріледі. Ол “Еңбегі сіңген генерал” атағын алады, Сауд патшасының уәзірі болады, қасиетті қажылықты 39 рет атқарады. 2000 жылы Жидд қаласында қайтыс болған [1, 452-453 бб.].

Шәкен Сарыұлының өмірі - 1920-1940 жылдардағы қазақ халқының қасіретті тағдырын басынан өткерген тұлғаның драматикалық шежіресі. Ол 1927 жылы Қытайдың Шыңжаң өлкесіне қарасты Өр Алтай аймағы, Шіңгіл ауданында, атақты Сары батырдың отбасында дүниеге келді. Оның арғы тегі - Керей ішіндегі Сарбас руы. Анасы Зәуке - сол кездегі ірі әскери және саяси тұлғалардың бірі Елісхан батырдың немере қарындасы. Мұндай мәртебелі отбасынан шығуы оның туа бітті қасиеттерін, қайсарлығы мен ақыл-парасатын қалыптастыруға негіз болды.

Алайда, Шәкеннің балалық шағы тыныш өтпеді. 1930-жылдардың соңы - Алтай қазақтары үшін ауыр сынақ кезеңі болды. Қытайдағы ішкі саяси тұрақсыздық, ұлт-азаттық қозғалыстар мен басқыншылықтар қазақтарды туған жерінен үдере көшуге мәжбүрледі. 1940 жылдың айналасында 13 жастағы Шәкен осы аласапыранда туған жерінен айырылды. Дұңған Мафуфанның әскерімен қақтығыста туыстарынан бөлініп қалып, тұтқынға түсті.

Тағдырдың қатал сынағымен Шәкенді саудагерлердің қолына сатты. Алдымен ұйғыр саудагерге құлдыққа сатылған ол, 1941 жылы осы саудагермен бірге Сауд Арабиясының Мекке қаласына жетті. Бұл - Ұлы Даланың бір бөлшегінің басқа құрлықта, жаңа діни және мәдени ортада жаңа өмір бастауы еді. Меккеге келген соң, Шәкен жетім балалар үйіне орналастырылды. Осында оған діни және ресми құжаттарға сәйкес Абдулла Бұхари деген жаңа есім берілді. Бұл есім Шыңжаңнан, яғни бұрынғы Бұхара хандығының ықпалында болған аймақтан келгендігін білдіретін тұжырымдама болды. Бұл оқиға Шәкеннің өмірінің бетін толығымен өзгертіп, оны жаңа биіктерге бастады [2, 214-215 бб.].

Шәкен Сарыұлының жаңа ортаға бейімделуі мен білімге деген құштарлығы оның болашақ тағдырын айқындады. Жетім балалар үйінде ол ислам дінінің негіздерін, араб тілін терең меңгерді. Оның ерекше зейіні мен қабілеті көп ұзамай байқалды.

1946 жылы жас Шәкен мемлекеттік қолдаумен Мекке қаласындағы Мемлекеттік Әскери Университетке қабылданады. Бұл оқу орнына түсу үшін тек қана білімділік емес, сонымен қатар ерекше сенім мен адалдық қажет болатын. Ол мұнда ерекше көзге түсіп, оқуды үздік бітіргеннен кейін бірден әскери қызметке араласты. Осы кезден бастап ол ресми түрде «Забит Абдулла» (Офицер Абдулла) деп атала бастады. Бұл лауазым оның қазақтан шыққандығына қарамастан, мемлекеттің оған деген зор сенімін көрсетті [3].

Офицерлік қызметін бастапқыда Жол сақшысы болып бастаған Абдулла Бұхари кейіннен Шекара Қорғаныс әскеріне ауысты. Оның жұмыстағы адалдығы, шешім қабылдау қабілеті мен ұйымдастырушылық дарыңы тез арада жоғары басшылықтың назарын аударды. Ол әсіресе есірткімен күрес бөлімінде үлкен жұмыстар атқарып, бұл саладағы мемлекеттік қауіпсіздікті нығайтуға үлкен үлес қосты.

Өзінің мінсіз қызметі үшін Сауд Арабиясының үкіметі оны екі мәрте мемлекеттік марапатпен құрметтеді. Уақыт өте келе, Абдулла Бұхаридың әскери дәрежесі өсіп, ол генерал-лейтенант шеніне дейін көтерілді. Бұл лауазым араб елдерінің әскери иерархиясындағы ең жоғары және беделді шендердің бірі болып саналады. Құлдықтан бастаған қазақ баласының араб әлеміндегі әскери элитаның қатарына қосылуы - оның табандылығы мен қабілетінің айқын дәлелі [4, 106-110 бб.].

Генерал Шәкен Сарыұлының еңбекқорлығы мен парасаттылығы тек әскери салада ғана емес, сонымен қатар мемлекеттік басқаруда да мойындалды. Оның өмір жолының ең биік шыңы - Сауд Арабиясының ең жоғары билік эшелонында қызмет етуі болды.

Шәкен Сарыұлы Сауд Арабиясының тағында отырған корольдердің (патшалардың) бірнешеуіне қызмет етті. Ол тіпті бір кезеңде министр дәрежелі әскери басшы ретінде және Корольдің оң қол уәзірі лауазымында болды. Бұл қызмет оған патшалықтың ішкі және сыртқы саясатына тікелей әсер етуге, маңызды мемлекеттік шешімдерді қабылдауға мүмкіндік берді. Оның мемлекеттік басқарудағы рөлі Сауд Арабиясының тұрақтылығы мен қауіпсіздігін қамтамасыз етуде ерекше болды. Ол тек қана әскери басшы емес, сонымен қатар сенімді саяси кеңесші, мемлекеттік қайраткер ретінде танылды.

Шәкен Сарыұлының қызметіндегі ең жауапты әрі ең қасиетті кезеңі - Мекке қаласының әкімі (Әмір) лауазымын атқаруы. Ол он жылға жуық уақыт бойы Ислам әлемінің ең қасиетті қаласын басқарды. Бұл қызмет - тек әкімшілік басқару ғана емес, сонымен қатар жыл сайынғы Қажылықты

ұйымдастыру, миллиондаған мұсылман қажылардың қауіпсіздігі мен жағдайын қамтамасыз ету сияқты ауқымды және аса маңызды міндеттерді атқаруды талап етті.

Мекке әкімі ретінде ол қаланың инфрақұрылымын жақсартуға, қажыларға арналған жағдайларды оңтайландыруға, сондай-ақ қаланың тарихи және рухани маңызын сақтауға көп күш салды. Оның басқаруы кезіндегі әділдігі мен қарапайымдылығы аңызға айналып, халық арасында зор құрметке ие болды. Қазақтан шыққан Абдулла Бұхаридың Ислам әлемінің ең орталығын басқаруы - тарихи феномен [5, 56-59 бб.].

Шәкен Сарыұлының өмір жолы тек мемлекеттік қызметпен ғана емес, сонымен қатар терең діни берілгендікпен де тығыз байланысты болды. Ол Ұлы Даладан алыста жүрсе де, дінге деген сенімін және қазақ рухын сақтай білді.

Шәкен Сарыұлы өз өмірінде 39 мәрте қажылық жасаған. Бұл - оның дінге деген ерекше құрметінің, парыздарды орындауға деген табандылығының айқын көрінісі. Әрбір қажылық оның рухани тазаруына, Алла алдындағы міндетін орындауына жол ашты. Оның бұл діни өмірі оны халық алдындағы беделін арттырып, оны тек генерал және әкім ғана емес, сонымен қатар үлгілі мұсылман ретінде танытты.

Шәкен Сарыұлының жеке өмірі де мемлекеттік қызметіне сай болды. Оның ұлдары да Сауд Арабиясы мемлекетінде жоғары лауазымдарға ие болды. Мысалы, оның ұлы Аднан Шәкенұлы Әл-Бұхари - әкесі сияқты жоғары мемлекеттік қызмет атқарып, өз әулетінің беделін сабақтастырды. Ұлдарының бірі ұшқыш болып, әскери салада қызмет етті. Бұл - оның отбасына сіңірген тәлім-тәрбиесінің және мемлекетке деген адалдығының жемісі.

Тарихшылар мен көпшілік арасында Шәкен Сарыұлын ХІІІ ғасырда Мысырды билеген қыпшақтан шыққан Бейбарыс Сұлтанмен салыстыру дәстүрі қалыптасқан. Екі тұлғаның да тағдыры ұқсас: екеуі де туған жерінен айырылып, құлдықтан бастаған. Бірақ екеуі де өзінің күші, ақылы және табандылығы арқасында жат жердегі ірі мемлекеттердің жоғары билігіне, басшылық қызметіне қол жеткізді. Шәкен Сарыұлының бұл жетістігі - қазақ халқының басқа этностармен тең дәрежеде өркениетті дамытуға қабілетті екенін дәлелдейтін ХХ ғасырдағы жарқын мысал.

Шәкен Сарыұлы 2000 жылы 73 жасында Сауд Арабиясының Жидда қаласында дүниеден өтті. Оның өлімі - Сауд мемлекеті үшін ғана емес, қазақ диаспорасы үшін де үлкен қаза болды [4, 114-115 бб.].

Қорытындылай келе, Шәкен Сарыұлы өмірі мен қызметін қорытындылай келе, оның тарихи тұлға ретіндегі маңыздылығын бірнеше аспектіде қарастыруға болады.

1. Қасіреттен қайсарлыққа дейінгі жол

Шәкен Сарыұлының өмір жолы - Ұлы Даланың трагедиясының және қазақ рухының жеңісінің символы. Ол 13 жасында құлдыққа сатылудан бастап, әлемдік Ислам орталығы - Мекке қаласының Әкімі дәрежесіне дейін жетті. Бұл - жеке адамның қайсарлығы, білімге деген құштарлығы және дінге деген адалдығы арқылы мүмкін болған тағдыр. Оның өмірі кез келген қиындыққа төтеп беруге болатынын көрсететін үлгі.

2. Мемлекеттік қайраткер және реформатор

Сауд Арабиясының жоғары басшылығында, генерал және патша уәзірі лауазымдарында қызмет еткен Шәкен Сарыұлы мемлекеттің әскери және әкімшілік жүйесін нығайтуға айтарлықтай үлес қосты. Әсіресе, оның Мекке әкімі ретінде қажылықты ұйымдастырудағы тәртіп орнатуы, қаланың қауіпсіздігі мен дамуын қамтамасыз етудегі рөлі өте жоғары бағаланады. Оның іскерлік қабілеті мен адалдығы мемлекеттік басқарудың эталоны болды.

3. Қазақ ұлтының мақтанышы

Шәкен Сарыұлының өмірі - тек Сауд Арабиясының тарихы емес, сонымен қатар қазақ ұлтының әлемдік аренадағы жасырын әлеуетін дәлелдейтін маңызды бөлігі. Ол алыстағы Отанынан айырылса да, діни ортада дін жолын берік ұстап, сонымен қатар жоғары билікке көтерілу арқылы қазақ халқының ұлы қабілетін көрсетті. Ол - өз заманындағы және болашақ ұрпақтар үшін үлгі болатын тарихи тұлға. Оның мұрасы - бүгінгі Қазақстанның әлем қазақтарымен байланысын нығайтудағы құнды дерек.

Осылайша, генерал Шәкен Сарыұлының (Абдулла Бұхари) өмірі мен қызметі - трагедия мен жеңіс, қасірет пен ұлылық тоғысқан, Ұлы Даланың дара ұлының дүниежүзілік тарихта қалдырған өшпес ізі болып қала береді [1, 459-460 бб.].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Омарұлы, Б. Қазақ диаспорасы: Тағдырлар мен тұлғалар. Алматы: Атамұра, 2001. 452-460 бб.
2. Сұлтанхан, А. Ұлттық элитаның ұмытылған есімдері. Алматы: Қазығұрт, 2020. 210-225 бб.

3. Аксұңқарұлы, С. Мекке әкімі болған қазақ - Абдулла Бұхари. // Егемен Қазақстан газеті, 2015, 12 қыркүйек.
4. Махат, Д. Сауд Арабиясындағы Қазақ: Шәкеннің тағдырлы жолы. Астана: Фолиант, 2018. 98-115 бб.
5. Нұрғали, С. Шәкен Сарыұлы: Құлдықтан патша уәзіріне дейін. // Жұлдыз журналы, 2017, № 4. 56-62 бб.

ЕЛДЕС ОМАРҰЛЫ ЖӘНЕ АЛАШ ҚОЗҒАЛЫСЫ

Ғабдулуохап Ә.Е.

Ғылыми жетекшісі. т.ғ.к., қауым.профессор Туякова А.Е.

Астана халықаралық университеті,

agabduluohap@gmail.com

Астана қ.

XX ғасырдың алғашқы жартысында қазақ ұлттық жаңғыруы мен саяси-ағартушылық қозғалысының алдыңғы қатарында тұрған қайраткер Елдес Омарұлының қоғамдық, ғылыми және ағартушылық қызметі жан-жақты талданады. Оның өмір жолын, тілтану, педагогика, ұлттық мәдениет, баспасөз, саясат салаларындағы еңбектерін, Алаш қозғалысы шеңберіндегі рөлін, кеңестік репрессия жылдарындағы тағдырын ғылыми тұрғыда қарастырылады. Мақалада Елдес Омарұлының ғылыми-педагогикалық мұралары ұлттық интеллектуалдық тарихтағы орны тұрғысынан жүйеленіп, оның еңбектерінің қазіргі кезеңдегі маңызы анықталады. Зерттеу барысында тарихи-деректік, салыстырмалы, мәтіндік талдау әдістері қолданылып, архивтік материалдар мен жарияланған еңбектерге сүйенген түпнұсқалық тұжырымдар ұсынылады. Мақала ұлттық ғылым мен ағартушылық тарихындағы тұлғаның рөлін кешенді бағалауға бағытталған.

XX ғасырдың алғашқы ширегі қазақ халқының қоғамдық-саяси өмірінде терең өзгерістер орын алған тарихи кезең болды. Қазақ даласы патшалық Ресейдің отарлық саясатының зардаптарын бастан кешіргенімен, дәл осы уақытта ұлттың жаңғыруына жол ашқан жаңа саяси қозғалыстар, ұлттық идеялар, ағартушылық бағыттары қалыптасты. Бұл күрделі кезеңнің алдыңғы шебінде қазақтың жаңа интеллигенциясы Алаш қозғалысының қайраткерлері тұрды. Олардың қатарында Әлихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы, Жақып Ақпаев, Мағжан Жұмабаев, Халел Досмұхамедұлы сынды тұлғалармен бірге, есімі көпшілікке кешірек танылған, бірақ еңбегі орасан Елдес Омарұлы ерекше орын алады.

Елдес Омарұлы қазақ тілінің ғылыми негізде жүйеленуіне, педагогикалық әдістемелердің қалыптасуына, ұлттық баспасөздің дамуына, әдебиеттану мен тарих, этнография бағыттарының дамуына айырықша үлес қосты. Оның өмір жолы XX ғасыр басындағы қазақ зиялыларының тағдырын қайталайтын, ұлт үшін аянбай қызмет еткен, бірақ кеңестік репрессияның құрбаны болған тұлғалық драманың бір көрінісі. Бұл мақаланың мақсаты Елдес Омарұлының өмірі мен қызметін жан-жақты талдап, оның ұлт тарихындағы орнын қазіргі ғылыми түсінік деңгейінде қайта ой елегінен өткізу. Зерттеуде оның шығармалары, замандастарының естеліктері, архивтік материалдар және осы тақырыпқа қатысты ғылыми еңбектер негізге алынады.

Тиесов Елдес ғылыми-ағартушылық, тілтанымдық және қоғамдық-саяси қызметінің мазмұнын ашу, оның қазақ зиялылары арасындағы орнын кешенді түрде анықтау. Мақсатына сәйкес зерттеу міндеттеріне, Елдес Омарұлының өмірбаянын тарихи деректер негізінде жүйелеу, Оның Алаш қозғалысына қатысу ерекшеліктерін айқындау, Тіл білімі мен педагогика саласындағы еңбектерін талдау, Қазақ баспасөзі мен әдебиетіне қосқан үлесін анықтау, Репрессияға дейінгі және кейінгі кезеңдегі тағдырын зерделеу, Елдес Омарұлы мұрасының қазіргі ғылымдағы маңызын көрсету.

Елдес атаның тұлғасы қазақ қоғамының XX ғасыр басындағы рухани жаңғыру тарихының кілтті элементтерінің бірі. Оның еңбектері тек тілтану немесе педагогика саласымен шектелмейді. Ол ұлттық идеяны саяси тұрғыда қорғаған, мемлекеттілікті жаңғырту жолында қызмет еткен, ағартушылықты ұлттық дамудың негізі деп таныған қайраткер. Тақырыптың өзектілігі төмендегі факторлармен айқындалады.

Біріншіден, Тиесов Елдес ғылыми мұралары ұзақ жылдар бойы кеңестік цензураның әсерінен зерттелусіз қалды. Тек тәуелсіздік жылдарында ғана оның шығармалары зерттеушілер назарын қайта аудартты. Екіншіден, тұлғаның тіл біліміне қосқан үлесі (әліпби реформасы, терминология, қазақ грамматикасы) қазіргі қазақ филологиясының негізін қалаушылардың бірі ретінде қарастыруды талап